

ВІДГУК

Офіційного опонента на дисертаційне дослідження Шевчука Андрія Володимировича на тему: «СУДОВА ВЛАДА ТА СУСПІЛЬСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ XIX СТ.», поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України

Розбудові й удосконаленню судової влади у сучасному світі приділяється багато уваги. Кожна держава та кожна спільнота має право на справедливе правосуддя. Але у багатьох суспільствах у поняття «справедливість» часто вкладається різний зміст. А великою мірою саме рівень справедливості судової влади дає змогу дійти розуміння про те, наскільки демократичним є те чи інше суспільство чи в ньому переважає авторитаризм. Тому вкрай важливим для кожної країни є побудова якісної судової системи, діяльність якої буде орієнтована на реалізацію права громадян на справедливість. Зробити це належним чином має допомогти, у тому числі вивчення історичного досвіду діяльності судових органів.

З огляду на це дисертаційне дослідження А.В. Шевчука є вкрай актуальним та суспільно важливим. Автором чітко сформульовані мета і завдання, логічно і переконливо аргументовані хронологічні межі дослідження.

Період, якому присвятив своє дослідження А.В. Шевчук, був часом активних спроб російського імперського уряду здобути лояльність еліт колишньої Речі Посполитої. А в обмін на таку лояльність шляхті обіцявся захист її майнових прав і терпимість до правової специфіки регіону. Російська імперія отримала внаслідок поділів Речі Посполитої великі й густонаселені території, які за культурним і економічним рівнем були більш розвинуті, ніж так звані «великоросійські» губернії. А еліти тут склали близько 8% населення регіону. Це був один з найвищих відсоткових показників співвідношення еліт до решти населення в Європі. І для того, щоб заручитися підтримкою шляхти, російський уряд залишав польські юридичні норми, чинність Литовського статуту. В усіх сферах, зокрема судовій, переважна більшість місцевих чиновників зберегла за собою посади. Губернські

дворянські зібрання навіть могли обирати повітових суддів, засідателів та інших судових чиновників. Та попри все, правобережне шляхетство значною мірою залишалося опозиційним і до російського уряду, і до російського дворянства.

Враховуючи зазначені особливості у відносинах російського уряду з елітами правобережних губерній, заявлена дисертантом тематика дослідження вбачається особливо науково гострою. Саме через судову владу російський імперський уряд у досліджуваній період чи не найбільше впливав на суспільні відносини, впроваджував державну ідеологію тощо.

Перший розділ дисертації традиційно присвячений вивченню досягнень попередників у заявленій автором тематичній площині та дотичних темах. Крім того, детально і досить повно проаналізовані наявні джерела з числа, як архівних, так і опублікованих. Історіографічний доробок попередників А. Шевчук проаналізував за хронологічним принципом: блок досліджень дорядянського періоду, радянського та пострадянського. Абсолютно погоджуємося з авторським висновком про те, що історики дорядянського періоду зосереджували свою увагу здебільшого саме на теоретичних аспектах функціонування судів кінця XVIII – першої половини XIX ст., наголошуючи більше на негативних рисах тогочасного судівництва. У радянські часи науковці дещо розширили коло проблемних питань у контексті вивчення російського імперського судочинства, залучивши значні масиви архівних джерел. Але оціночні судження у їхніх дослідженнях ґрунтувалися здебільшого на класовому підході, що часто не сприяло досягненню об'єктивної істини.

Крім праць, що безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми, А.В. Шевчук вивчив роботи сучасних українських та зарубіжних науковців, які досліджували різні аспекти судочинства в інших регіонах Російської імперії, не торкаючись при цьому українського Правобережжя. На нашу думку, це дозволило автору максимально вдало визначитися зі структурою роботи, метою та дослідницькими завданнями, застосувати найбільш ефективні методи і принципи для їх досягнення.

Безумовною перевагою роботи є і той факт, що окрема увага автором рецензованої праці була приділена напрацюванням науковців, присвяченим різним аспектам інкорпорації Правобережжя України до складу Російської імперії. Хоча, слід зазначити, що спектр таких робіт значно більш широкий, ніж наведений автором.

В цілому ж погоджуємося з А. Шевчуком, що історія судової влади на Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. вивчена не повною мірою і ця тематична площина є перспективною для подальших досліджень.

Щодо залученого масиву джерел, то всього автор використав при написанні монографії близько 400 архівних справ з семи архівосховищ України та близько 160 опублікованих джерел, довідкових видань і мемуарів. А.В. Шевчук значну увагу приділив вивченню нормативної бази, у т.ч. актам, опублікованим у Повному зібранні законів Російської імперії (понад 100 позицій). Ці законодавчі документи чітко висвітлюють послідовність конкретних інкорпоративних рішень російської влади щодо річпосполитського соціуму (перш за все, еліт), бюрократичного апарату приєднаних територій, зокрема трансформацій у сфері судочинства.

Другий розділ дисертації присвячений побудові російського імперського правосуддя на українському правобережжі. І у контексті цього розділу важливим і позитивним, на нашу думку, є здійснений історичний екскурс у систему судочинства, що існувала на правобережних українських землях у період їх перебування у складі Речі Посполитої. Це, дало можливість краще зрозуміти зміни, які відбулися у досліджуваній період внаслідок проникнення у місцеве судочинство російських судових практик. А. Шевчук досить детально роз'яснив переваги річпосполитського суду над російським імперським, зокрема вказавши на розгалуженість і незалежність першого від державного втручання. Авторитет чиновників судових органів був високим у суспільстві, що не завжди було зрозумілим для представників російської влади.

Під час запровадження російського судоустрою суди на Правобережжі втратили свою незалежність від державної влади, судді обиралися на визначені терміни, а наявний у попередні часи інститут адвокатури був скасований, хоча пізніше його і відновили (але російські можновладці ставилися до нього вкрай підозріло і вважали його шкідливим для суспільства). Фактично, суд почав набувати інквізиційного характеру.

З 1796 року деякі елементи судової процедури Речі Посполитої були відновлені, зокрема розширено повноваження повітових судів, відновлювалися підкоморські суди (хоча тепер вони контролювалися державою), згодом заснована мережа межових судів тощо. У міському судочинстві збережено юрисдикцію магістратів і ратуш у вирішенні цивільних і кримінальних справ. Також російський уряд погоджувався на збереження польської мови в судових установах, чинними залишені польські конституції, Литовський статут і деякі елементи судового процесу.

У спробах поставити під свій повний контроль судову владу на правобережних українських землях уряд Російської імперії спочатку намагався спиратися на місцеву шляхту. Але згодом цим стали займатися спеціально створений Волинський надвірний суд, підпорядкований Сенату, та особливі чиновники – фіскали. Фактично ці інституції певним чином спровокували конфлікт між судовою владою і місцевим населенням (перш за все, елітами).

У третьому розділі дисертантом проаналізовано кадровий склад судових органів Правобережжя України (повітових, підкоморських, межових, головних і надвірних судів, магістратів, ратуш, судових установ губернського рівня).

Правобережна шляхта була чисельною і понад усе бажала зберегти свій поважний суспільний статус, майнове становище і вплив у регіоні. Участь у роботі судових органів могла це забезпечити найкраще, оскільки авторитет судової влади на землях Речі Посполитої здавна був непохитний. Російський уряд, «заграючи» з місцевими елітами, допустив їх до судової сфери за умови дотримання певних вимог. Кадровий склад судів першої інстанції формувався шляхетством самотійно, хоча й під наглядом місцевих адміністрацій. Але в

деяких губерніях мали місце певні труднощі з комплектуванням якісного складу чиновників. Така ситуація була наявна, зокрема, у межових судах Подільської губернії.

Питання престижу стояло гостро і під час формування кадрового складу магістратів і ратуш, які виконували роль судових органів у містах. Причому дисертант зазначає, що якщо «у внутрішніх губерніях імперії виборна служба в магістратах і ратушах сприймалася як повинність, то у правобережних губерніях навпаки, тривала гостра боротьба між представниками міської еліти». Російський уряд розширив повноваження магістратів і ратуш. Це певною мірою посилювало підтримку імперської політики у регіоні з боку заможного купецтва і міщанства.

Щодо чиновників губернських судових установ, то тут місцеві еліти також мали певні поступки з боку влади. Зокрема вони могли обирати голів і засідателів департаментів головних судів. Наповнення кадрами апеляційної межової установи губернії також здебільшого здійснювалося за рахунок місцевої шляхти. Всі вони були люди заможні. Автор слушно відмітив, що значна кількість цих посадовців часто не мала досвіду виборної служби і погано орієнтувалася в особливостях функціонування установ, де обіймала посади. Але тут слід зазначити, що така ситуація дуже характерна для всіх галузей державної служби Російської імперії досліджуваного періоду незалежно від регіону. На цей час система загальної освіти в імперії лише розбудовувалася, але при цьому налагодження професійної освіти, спеціально орієнтованої на ті чи інші сфери державного життя, фактично не відбувалося. Таким чином, державі просто ніде було взяти необхідну кількість належним чином підготовлених кадрів для надзвичайно розгалуженої мережі різноманітних державних установ (судових, поліцейських, фінансових тощо).

А.В. Шевчук вивчив велику кількість конкретних «службових біографій» канцелярських службовців судових органів Правобережжя. Це, безумовно, слід віднести до переваг роботи, оскільки частіше увага науковців концентрується на більш «помітних» чиновниках (суддях, засідателях, секретарях і т.п.).

Рядовим службовцям – канцеляристам, від роботи яких залежала ефективність функціонування установи (у нашому випадку судової), уваги приділяється недостатньо.

Приділив автор увагу і особливостям роботи адвокатів, які не беручи безпосередньої участі у судовому процесі, все ж надавали своїм клієнтам консультативні послуги, пов'язані з судовими суперечками. Адвокати були затребуваними з боку учасників судових процесів. У той же час російська влада, як ми зазначали вище, вважала їх непотрібними. Поступово ускладнювався доступ до цієї посади, а після 1840 року інститут адвокатури був ліквідований.

В останньому четвертому розділі автором детально проаналізовано судово-процедурні практики на Правобережжі. За його словами, *«вибудовування стосунків між верховною владою і місцевими елітами відбувалося в контексті адаптації судової системи»*. З цим варто погодитися, оскільки чи не основною метою суспільства правобережних губерній у цей час було збереження набутої власності та наявності гарантій захищеності з боку судової влади. Для російської ж влади у регіоні важливим було забезпечення стабільності і спокою, лояльності з боку місцевої шляхти. Збереження судової традиції Речі Посполитої на Правобережжі у досліджуваний період, а подекуди навіть ігнорування недоліків цієї традиції дозволило російській владі зберегти лояльність вільного населення регіону та утвердитися тут. У той же час вона не припиняла пошуку механізмів адаптації річпосполитських судових практик до російського імперського законодавства.

Важливим аспектом державної політики у сфері судочинства був контроль над діяльністю самих чиновників цього відомства. Довірити боротьбу з порушеннями у чиновницькому середовищі місцевим судовим органам нижчих інстанцій держава не могла, оскільки ті були залежні від місцевих еліт. Тому цей функціонал був переданий у відання кримінальних департаментів Київського, Волинського і Подільського головних судів. Проаналізувавши великий масив фактів, А.В. Шевчук з'ясував ефективність застосування

різноманітних методів впливу на державних службовців за їхні службові порушення. При цьому автор слушно зауважив, що систематичне застосування покарань по відношенню до чиновників несло для верховної влади і певні ризики – могло «відштовхнути шляхту і міщан від зайняття неоплачуваних виборних посад». Безумовно, це могло негативно вплинути також на лояльність місцевих еліт по відношенню до цієї влади.

В цілому дисертація належним чином висвітлює заявлену проблему. Висновки цілком корелюються з поставленими науковими завданнями і є переконливими. Залучення широкої історіографії та великого масиву джерел, зокрема архівних матеріалів з даної проблеми збагачує дослідження фактологічно, розширює та поглиблює можливість вивчення судочинства Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст., його трансформації під тиском російських імперських судових практик.

У той же час, у процесі ознайомлення з дисертаційним дослідженням А.В. Шевчука у нас виникли і незначні зауваги.

1. У частині, присвяченій вивченню історіографії питання, автору варто було б уникнути визначень на зразок «дореволюційний» (коли мова йде про історіографію чи конкретних дослідників до 1917 року). Тим більше, що сам же науковець як синонім до такого визначення використовує значно більш вдалий термін «дорадянський».

2. У підрозділі 3.5 А. Шевчук, говорячи про канцелярських службовців департаменту Подільського головного суду, вказує, що «три колезьких реєстратори, причому вік одного не викликає сумнівів – 29, у решти вказано помилково 20 і 22 роки. На помилку вказує, що у цьому разі вони статську службу мали розпочати відповідно у 12 і 13 років. Двоє з канцеляристів не мали нерухомості, один – нерозділений кам'яний будинок у губернському місті. Стаж служби у двох становив 8 років (цивільний департамент), третього – 9 років» (с.292). Насправді, випадки, коли на найнижчі канцелярські посади приймали фактично дітей, були непоодинокими. Їх навіть не можна назвати надто рідкісними і вони траплялися по багатьох регіонах імперії. Для того, щоб

дати можливість дітям зробити кар'єру якнайшвидше, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. батьки інколи влаштовували їх на такі посади у малолітньому віці. До нашого часу дійшли списки канцелярських службовців, їхні формулярні записи, які засвідчують початок їхньої служби навіть у 8-11-річному віці. Згадували про такі випадки і сучасники.

3. Були нами також помічені деякі орфографічні та стилістичні огріхи у тексті дисертаційного дослідження, які є хоча і є нечисленними, але їх можна було б уникнути, уважніше редагуючи текст.

У той же час висловлені зауваження не впливають на позитивну оцінку представленою на захист дисертаційного дослідження, яке є самостійним, завершеним і виконаним на належному науково-теоретичному рівні із застосуванням широкого комплексу джерел і спеціальної літератури.

В цілому, дисертаційне дослідження «Судова влада та суспільство Правобережної України наприкінці XVIII – першій третині XIX ст.» відповідає вимогам п.7-9 Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 року №1197, а його автор Андрій Володимирович Шевчук заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України.

Завідувач кафедри історії
Сумського державного університету,
доктор історичних наук, професор

С.І. Дегтярьов

